

Collatie en moderne devotie

EEN VEELZIJDIGE TRADITIE

Op 20 december 1418 verleende de Zwolse stadspastoor Hendrik van Compostella een aantal voorrechten aan de priesters van het Gregoriushuis.¹ Zij kregen toestemming om de biecht af te nemen van mannen uit hun eigen huis, maar ook van andere geestelijken en scholieren uit de stad. Onder de nieuwe bevoegdheden van het Gregoriushuis vielen voortaan ook de bijeenkomsten die de broeders op zon- en feestdagen organiseerden voor mensen van buitenaf. Publiek, tijdstip en invulling van het religieuze onderricht stonden in de overeenkomst duidelijk omschreven. Aan de ‘*sculares et alii boni viri*’ werd een stichtelijke tekst voorgelezen of ook een geestelijk gesprek met hen gevoerd. Dit ‘*colloquium de materia spirituali*’ mocht duidelijk geen preek zijn, maar slechts een eenvoudige aansporing, waarin niet allerlei diepzinnigheden maar de gezonde leer (‘*sanam et planam doctrinam*’) verkondigd werd. Om concurrentie te voorkomen, moesten de broeders een tijdstip kiezen waarop er geen dienst in de parochiekerk bezig was.

De stichtelijke bijeenkomsten of collaties die in het Gregoriushuis plaatsvonden, waren geen uitvinding uit devote kring, maar hadden al eeuwenoude papieren. In de vestiging van deze traditie speelde Benedictus van Nursia (ca. 480-ca. 547) een belangrijke rol: hij was degene die de collatiepraktijk in zijn invloedrijke kloosterregel voor het eerst omschreef.² Na de vespers en de avondmaaltijd moesten de kloosterlingen samenkomen in de kapittelzaal, waar één van hen een gedeelte uit een opbouwende tekst voorlas, die diende als geestelijk voedsel om ’s nachts te herkauwen. Daarom kregen zij licht verteerbare kost voorgeschoteld, zoals een gedeelte uit de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus of exempelen uit de *Vitaspatrum*.³ In later tijd werd de lezing van een opbouwende tekst vervangen door een toespraak van de abt of iemand die de abt daartoe uitnodigde.

1 De tekst van de overeenkomst is uitgegeven in Schoengen 1908, p. 426-428.

2 Voor (beknopte) gegevens over deze oude traditie, zie *Lexikon des Mittelalters* dl. 3, p. 33; Zielemans 1984, p. 2-3 en Mertens 1996b, p. 86. Benedictus spreekt in het 42^e hoofdstuk van zijn regel (‘*Stilte na de completen*’) over de collatie (zie de Nederlandse vertaling in Hunink 2007, p. 54-55).

3 Benedictus geeft ook expliciet aan welke leesstof niet geschikt is: de Heptateuch (de eerste vijf Bijbelboeken plus Jozua en Richteren) en Koningen. Die zijn bestemd voor andere momenten van de dag.

Gedurende de Middeleeuwen was de collatie in al dan niet aangepaste vorm terug te vinden bij vele kloosterorden. In het gehele westerse monnikenwezen raakte de term ingeburgerd om de avondlezing op niet-vastendagen mee aan te duiden. De notie van stichtelijke toespraak verdween soms echter geheel naar de achtergrond, bijvoorbeeld wanneer het woord gebruikt werd om de drank aan te duiden die bij de samenkomst werd uitgereikt of de lichte avondmaaltijd of avonddrank op vastendagen.

Het woord *collatio*, afgeleid van het Latijnse *conferre*, is geen middeleeuwse uitvinding: al in de Klassieke Oudheid werd het veelvuldig gebruikt in uiteenlopende betekenissen.⁴ De gebruikelijkste betekenis is die van verzameling of vergelijking, maar ook de betekenis van gesprek (*colloquium*) en uiteenzetting of verhandeling (*disputatio*) kwamen voor. Ook in de Lage Landen was het gebruik van de term gedurende de Middeleeuwen zeer divers.⁵ Meestal werd met *collatio* een bijeenkomst, onderhoud of gesprek bedoeld, zowel in algemene zin als met een specifiek religieuze connotatie. Overigens kwam de term ook in een volstrekt andere context voor, namelijk als aanduiding voor een belasting, schenking of de toekenning van een ambt.

Niet alleen in het kloosterwezen, maar ook in het universitaire onderwijs kreeg de collatie een eigen plek. In haar boek over dertiende-eeuwse universitaire termen onderscheidt Olga Weijers drie betekenissen.⁶ De collatie als preek duidde op de avondpredicatie die op zon- en feestdagen na de vespers werd gehouden en waarin het onderwerp dat 's ochtends aan de orde was gekomen opnieuw werd opgepakt, maar dan korter en eenvoudiger. Deze predicatie vond niet in de kerk plaats, maar bijvoorbeeld in het auditorium van een klooster. Deze praktijk beperkte zich in de dertiende eeuw waarschijnlijk slechts tot de universiteit van Parijs en zou daar door Jordanus van Saksen, de opvolger van Dominicus als hoofd van de predikheren, zijn geïntroduceerd.

De collatie in de zin van een discussie tussen studenten is waarschijnlijk de universitaire wereld van Parijs en Oxford binnengedrongen via de scholen van de bedelorden. Deze schooloefening, die vanaf 1228 was opgenomen in het onderwijsprogramma, bestond uit een gesprek tussen de leerlingen onderling over problemen of moeilijke passages in de behandelde stof. De bespreking had veel weg van een *disputatio*, maar kende een veel minder strakke vorm. Behalve avondpredicatie en discussie kon *collatio* ook de betekenis dragen van lezing, zoals het geval is bij de *Collationes Oxonienses et Parisienses* van Johannes Duns Scotus. In latere universitaire bronnen werd het ook wel gebruikt ter aanduiding van de uiteenzetting die studenten moesten houden wanneer zij hun licentiaat kregen toegekend.

Ook Jacqueline Hamesse poogt helderheid te scheppen in de ambiguïteit die de term *collatio* vaak omgeeft.⁷ Zij onderscheidt de collatie als uitwisseling van gedachten en als preek. Het eerste type, dat dateert van vóór de dertiende eeuw, functioneerde in het kader van het onderwijs en behield de notie van gesprek. In de dertiende eeuw ont-

4 Hamesse 1988, p. 78.

5 *Lexicon Latinitatis Neerlandicae Medii Aevi* dl. 2, p. 802-806.

6 Weijers 1987, p. 372-378. In Weijers 1993, p. 18-19 worden deze bevindingen nog eens samengevat.

7 Hamesse 1988, p. 78-82.

stond het tweede type, waarin het spirituele karakter van de oude monastieke collatiepraktijk werd voortgezet, maar de dialoogvorm verloren ging.⁸

De collatie als uitwisseling van gedachten heeft betrekking op de oude monastieke traditie van spiritueel gesprek zoals deze door twaalfde-eeuwse auteurs als Bernardus, Petrus Venerabilis en Hugo van Sint-Victor nog werd beoefend, maar daarna leek te verdwijnen. Vanaf de twaalfde eeuw onderging de term een betekenisverschuiving. De collatie begon een plaats te krijgen op scholen en universiteiten en verloor steeds meer haar spirituele karakter. In de dertiende eeuw werd ze een verplichte oefening voor studenten die gebonden was aan strenge regels en plaatsvond aan de rand van de universiteit, binnen de religieuze gemeenschappen of de *collèges* waartoe de studenten behoorden. In de statuten van een *collège* kon precies zijn vastgelegd hoe vaak de collatie gehouden moest worden, welke theologische of filosofische kwesties er behandeld moesten worden en wat het doel van de oefening was.

Binnen de collatie als preek bleef wel ruimte voor het spirituele karakter, maar hier raakte de interactie op de achtergrond. De universitaire predicatie die na de vespers werd gehouden ter completering van de ochtenddienst en de thematisch opgezette collaties waren weliswaar geen preken in de strikte zin van het woord, maar behoren volgens Hamesse wel tot hetzelfde genre omdat zij dezelfde technieken gebruikten. Als voorbeeld noemt zij de collaties die tijdens de vastentijd op zaterdagavond bij de minderbroeders werden gehouden. Ook de collaties over de tien geboden en over de gaven van de Heilige Geest van Bonaventura rekent zij tot deze categorie.⁹

Uit de bevindingen van zowel Weijers als Hamesse blijkt dat er een duidelijke tweedeling aanwezig is in de collatiepraktijk. Deze betreft echter niet zozeer de twee contexten waarin de collatie zich heeft ontwikkeld (het klooster en het onderwijs), maar meer het karakter van de collatie zelf. Enerzijds kan de term *collatio* duiden op een interactieve bezigheid, aanvankelijk in de vorm van geestelijk gesprek tussen kloosterlingen onderling, later als geformaliseerde schooloefening in het onderwijs van bedelorden en universiteit. Anderzijds is er de *collatio* als monoloog van een priester. Hieronder vallen zowel de universitaire avondpredicatie als de thematische bijeenkomsten zoals die tijdens de vastentijd in kloosterkringen gehouden werden. Deze ‘statische’ vorm van *collatio* heeft het oorspronkelijke spirituele karakter beter weten vast te houden.

Een moeilijkheid waaraan Weijers en Hamesse in hun onderzoek voorbijgaan, is het onderscheid tussen de gesproken en de geschreven collatie. In het onderzoek naar de preek is echter wel aandacht aan deze kwestie besteed.¹⁰ Ook dit genre kent een na-

8 De indeling van Hamesse komt overeen met die van Weijers, alleen is de gebruikte terminologie iets anders: de *collatio* als uitwisseling van gedachten wordt door Weijers discussie tussen studenten genoemd. Hamesse gaat voorbij aan de *collatio* als lezing, al noemt zij wel de *Collationes* van Johannes Duns Scotus, die ze betitelt als oefeningen binnen het onderwijs (p. 82). Overigens is de volgorde van behandeling bij Hamesse omgekeerd: zij gaat eerst in op de *collatio* als uitwisseling van gedachten omdat deze van ouder datum is dan de *collatio* als preek.

9 Voor meer voorbeelden van collaties uit franciscaanse kring, zie de studie van Roest over franciscaanse literatuur voor religieuze instructie (Roest 2004).

10 Zie voor een beknopt overzicht en verdere literatuurverwijzingen Kienzle 2000, p. 168–174. Een probleem dat verband houdt met de kwestie oraliteit versus schriftelijkheid is dat van de gebruikte terminologie. In de studie van de preek is vaak verwarring ontstaan tussen de preek als liturgische handeling en de preek als literair genre. In de medio-

tuurlijk spanningsveld tussen oraliteit en schriftelijkheid, zoals Beverly Mayne Kienzle het formuleert. Nadat de tekst is uitgesproken, vervluchtigt hij direct; pas wanneer de prediker of de toehoorders besluiten de woorden op te schrijven, blijft de inhoud geheel of gedeeltelijk bewaard. De genoteerde tekst behoort echter tot een andere literaire categorie met andere retorische voorschriften dan de mondelinge voordracht. En de vraag rijst direct in welke verhouding de op schrift gestelde tekst staat tot het eerder uitgesproken woord. Ook de collatie als uitwisseling van gedachten en de collatie als preek zijn mondelinge genres, waarover we worden geïnformeerd door onder andere kloosterregels, kronieken en universitaire bronnen. Bij de schriftelijke weergave van de collatie hebben we echter te maken met de literaire genres van de samenspraak of de preek, waarbij het onduidelijk is in hoeverre deze een exacte weergave bieden van de in werkelijkheid gehouden collatie.

Bij de aanduiding van collatie als preek moet overigens duidelijk zijn dat we hier niet te maken hebben met een *sermo* in de strikte zin van het woord. Het is daarom goed om deze twee begrippen, voor zover dat mogelijk is, af te bakenen. In *The Sermon*, hét standaardwerk over de middeleeuwse preek, wordt de volgende driedelige definitie van *sermo* gehanteerd:

1) The sermon is essentially an oral discours, spoken in the voice of a preacher who addresses an audience, 2) to instruct and exhort them, 3) on a topic concerned with faith and morals and based on a sacred text.¹¹

De collatie als preek valt onder deze brede definitie, maar heeft enkele kenmerkende eigenschappen die haar een eigen karakter geven.¹² Er is een verschil in tijdstip: de *sermo* vond 's morgens plaats, de collatie 's avonds. Ook de plaats is anders: de *sermo* werd in de kerk gehouden, de collatie was een buitenliturgische activiteit die plaatsvond in de kapittelzaal, de refter of het auditorium van een religieuze gemeenschap. De vorm

neerlandistiek is voorgesteld de term 'preek' te reserveren voor de preek als literair genre (Zieleman 1978, p. 9-15 en in navolging hiervan ook Mertens 2009). De term 'predicatie' verwijst dan naar de preek als liturgische handeling. Met de algemene term 'prediking' wordt de verkondiging van het Woord van God aangeduid, die concreet gestalte krijgt in de predicatie die aan tijd en plaats is gebonden. Ook in de studie van de collatiepraktijk kan het onduidelijk zijn of een bepaalde handeling wordt aangeduid of dat het gaat om een literair genre. Om dit onderscheid aan te duiden is echter geen terminologie voorhanden.

¹¹ Kienzle 2000, p. 151.

¹² Clasen 1960 geeft in zijn begrippenlijst met termen uit het middeleeuwse onderwijs en de boekenwereld enkele punten waarop de *collatio* verschilt van de *sermo* (p. 172-173). In zijn onderzoek naar Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken schaaft Zieleman de *collatio* onder de acht typen of *modi praedicandi* die hij onderscheidt (Zieleman 1978, p. 15-23). Hij geeft aan dat de *modus collationis* nog niet grondig is onderzocht en er daarom nog geen duidelijk beeld van bestaat. Daarbij tekent hij aan dat de collatie geen predicatie is in de strikte betekenis van het woord, omdat zij een extra-liturgisch karakter had. Overigens noemt hij in een latere publicatie niet de vormelementen, maar de ambiance waarbinnen de collatie werd gehouden het doorslaggevend criterium om deze te onderscheiden van de preek (Zieleman 1984, m.n. p. 3). Op grond van dit niet altijd even duidelijke criterium schaaft hij hier m.i. prekenverzamelingen te gemakkelijk onder de noemer van collatie. In zijn 'kleine glossarium van de preek' heeft ook Thom Mertens de collatie opgenomen. Hij merkt op dat het woord zeer veel betekenissen heeft en geeft de drie voornaamste op het terrein van het prekenonderzoek: (1) bijeenkomst waarin een religieus onderwerp besproken wordt, vaak naar aanleiding van een gelezen tekst; (2) het gesprek zelf, dat soms meer het karakter van een monoloog aanneemt en in feite een predicatie in de vorm van een morele vermaning is; (3) de tekst van zo'n predicatie. Zie Mertens 2009, p. 64.

wijkt eveneens af: de *sermo* bood een inleiding op het thema plus een uitgebreide inleiding en een diepgaande verklaring van de behandelde stof, terwijl de collatie geen inleiding en een veel minder uitvoerige onderverdeling en uitleg kende. Illustratief in dit verband zijn de *Collationes de beata virgine* die de dominicaanse prediker Nicola da Milano in de jaren tachtig van de dertiende eeuw heeft gehouden.¹³ In het aantekenboek waarin deze bewaard zijn, komen teksten van zowel het genre *sermo* als *collatio* voor. De *collationes* blijken veel korter te zijn, hebben een ongecompliceerdere structuur en halen als autoriteit alleen de Schrift aan. In tegenstelling tot de *sermones* waren zij slechts bedoeld als eenvoudige, opbouwende uiteenzettingen.

Dat de collatiepraktijk zoals die zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld nog grondig onderzoek ontbeert, is een feit, maar nadere studie zal zeker geen eenduidig beeld opleveren. Zo typeert Michèle Mulchahey in haar onderzoek naar het vocabulaire binnen het dominicaanse onderwijs de term *collatio* als ‘a veritable chameleon of a word for the friars which came to have many senses and was used to describe a number of different things’.¹⁴ Uit pragmatisch oogpunt hanteerden de dominicanen dezelfde termen die binnen het seculiere onderwijs werden gebruikt, maar gaven deze wel een eigen invulling. Vanaf het midden van de dertiende eeuw kwam in hun leerplan de *collatio scientifica* voor, die een duidelijk academisch karakter droeg en de studenten moest voorbereiden op hun toekomstige taak in de zielzorg. Deze scholastische oefening kon op verschillende manieren ingevuld worden, maar de opmerkelijkste variant is wel de *collatio de moralibus*. Het gaat hier om een soort discussie over morele kwesties naar aanleiding van een gedeelte uit de evangeliën, de brieven van Paulus of een belangrijk dominicaans handboek voor moraaltheologie als de *Summa de vitiis et virtutibus* van Wilhelmus Peraldus.

De *collatio de moralibus* is een voorbeeld van een collatie die niet precies past binnen de categorieën die Weijers en Hamesse hanteren. Er is duidelijk sprake van een uitwisseling van gedachten met een formeel karakter, maar tegelijk heeft deze een pastoraal oogmerk, namelijk de vorming tot goede biechtvaders of priesters. Dit laat eens te meer zien dat het niet gemakkelijk is om de collatiepraktijk in een schema te vangen. Dat komt niet alleen door ‘the fluid use of the term *collatio* within the Order of Preachers’ zelf, maar omdat door de eeuwen heen iedere kring graag zijn eigen invulling aan de collatie gaf.¹⁵

13 Zie hiervoor Mulchahey 1997, een editie van een vroege veertiende-eeuwse kopie van Nicola's aantekenboek. Op p. 22-31 gaat zij in op de verschillen tussen de twee genres in het handschrift. Nicola hield zijn *collationes* overigens te Imola voor de Congregatie van de Gezegende Maagd Maria, een groep mannen en vrouwen die elke avond bijeenkwam om de lof van Maria te bezingen.

14 Mulchahey 1999, p. 111. Naast het dominicaanse gebruik van de term geeft zij ook een breder overzicht, dat grotendeels overeenkomt met de bevindingen van Weijers en Hamesse, al hanteert zij niet dezelfde terminologie. Zo noemt zij bijvoorbeeld de collaties van Bonaventura ‘university collations’.

15 Mulchahey 1999, p. 117.

DE COLLATIEPRAKTIJK BIJ DE MODERNE DEVOTIE

Thom Mertens heeft de eerste aanzet gegeven om de collatiepraktijk zoals deze binnen de Moderne Devotie gestalte kreeg, in kaart te brengen.¹⁶ Hij geeft aan dat de term *collatio* door de Moderne Devoten in het algemeen werd gebruikt als ‘neutraal’ begrip voor al dan niet toevallige gesprekken en bijeenkomsten die plaatsvonden. Toen men de term ging gebruiken voor de geregelde groepsgesprekken op zon- en feestdagen, speelde op de achtergrond het diffuse samenspel van betekenissen uit de kloosterlijke en universitaire wereld mee. De juridische onderbouwing van de collatiepraktijk werd geleverd in het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt. Hierin spreekt hij over de vermaning in het openbaar tijdens de preek, maar ook over het vertrouwelijke gesprek in navolging van de woestijnvaders, waarin geen ingewikkelde thema’s worden aange-roerd, maar waarbij men elkaar eenvoudigweg aanspoort tot het goede en vermaant vanwege het verkeerde.

Dit vertrouwelijke gesprek kreeg zijn meest uitgewerkte en geïnstitutionaliseerde vorm in de leefregels van de broeders van het gemene leven. De *collatio mutua*, die uit twee delen bestond, vond plaats op zon- en feestdagen en was bestemd voor de broeders onderling. In de *consuetudines* werd deze praktijk onderbouwd met een uitspraak van één van de woestijnvaders die ervoor pleit dat broeders elkaar troostwoorden toespreken. De eerste bijeenkomst, de *collatio meridiana*, werd ’s middags na de hoofdmaaltijd gehouden en duurde een uur. Als gespreksleider trad één van de broeders op, die de bijeenkomst inleidde door het lezen van een tekst. Het behoorde ook tot zijn taak om te zorgen dat men niet van het thema afraakte en zich niet zou verliezen in meningsverschillen en discussies. Na het avondeten en de completen werd het gesprek voortgezet in de *collatio serotina*, waarbij soms ook organisatorische kwesties besproken werden.

Naast de *collatio mutua* kwam in de broederhuizen een tweede type voor: de *admonitio*, die bestemd was voor de scholieren die onder de hoede van de broeders stonden. Deze werd eveneens op zon- en feestdagen gehouden en ook geïnteresseerde burgers uit de stad waren welkom. De *admonitio* begon na de vespers, tegen vier uur ’s middags. Ook deze bijeenkomst begon met de lezing van een stichtelijke tekst, maar nu in de volkstaal. Centraal stonden altijd eenvoudige thema’s zoals zonde en deugd, wereldverzaking en godsvrucht. Na de voorlezing was het de bedoeling dat de broeders de bezoekers aanspraken en hen met eenvoudige en opbouwende woorden verder onderwezen in het behandelde onderwerp.

Uit de *consuetudines* komt een duidelijk beeld naar voren; het lijkt of de collatiepraktijk bij de broeders eenduidig was. Toch week men in bepaalde huizen wel af van deze indeling, wat ook geldt voor andere takken van de Moderne Devotie zoals de zusters van het gemene leven en de Windesheimse mannen- en vrouwenkloosters. Hoewel de praktijk dus minder uniform was dan men op grond van de normatieve teksten zou

16 Mertens 1996a. Zie ook Mertens 1996b, dat is toegespitst op de collaties van Johannes Brinckerinck, en Van Engen 2008b, p. 281-288.

veronderstellen, zijn er volgens Thom Mertens wel bepaalde tendensen waar te nemen. Het eerste opvallende punt is dat het gesprek steeds meer verschoof naar een toespraak.¹⁷ Bij de zusters ontwikkelde de collatie zich steeds meer tot een vermanende preek van een priester, waarbij de inleidende lezing beperkt werd tot het citeren van het thema. Ook de *admonitio* voor scholieren en burgers nam vaak de vorm aan van een vermanende toespraak, zoals ook de *collatio mutua* bij de broeders. Een tweede opmerkelijke ontwikkeling is de aanpassing van de collatie aan andere gebeurtenissen in het gemeenschapsleven. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vervaging van het onderscheid tussen de *collatio serotina* en de maandelijks vergadering. De vermaning aan de scholieren bleef meestal niet beperkt tot de *admonitio*, maar vond ook doordeweeks plaats.

De conclusie van Mertens is dat er vele mengvormen zijn, waarin zowel elementen uit de traditionele monastieke als de universitaire collatie vertegenwoordigd zijn, maar waarin ook nieuwe onderdelen een plaats krijgen. De constante factoren zijn het aansprekende, vermanende en vertrouwelijke karakter, dat bij uitstek geschikt is om de toehoorders of gesprekspartners persoonlijk te raken. Daarnaast is de gebondenheid aan zon- en feestdagen kenmerkend, wat in de praktijk neerkomt op twee à drie collaties per week. Om het algemene beeld dat Mertens schetst scherper te maken en meer zicht te krijgen op de vormgeving van de collatiepraktijk binnen de afzonderlijke takken van de Moderne Devotie, is grondig onderzoek van leefregels, constituties en andere bronnen noodzakelijk. Het nu volgende overzicht biedt een eerste verkenning.¹⁸

Windesheimse mannen- en vrouwenkloosters

Het Kapittel van Windesheim hechte groot belang aan de regulering van organisatorische zaken en het dagelijkse kloosterleven.¹⁹ Helaas is de oudste wetgeving, die dateert van 1395-1402 niet overgeleverd, dus het blijft onbekend wat hierin was opgenomen over een eventuele collatie.²⁰ De oudst bekende versie van de constituties voor de mannenkloosters, de *Constitutiones Capituli Windeshemensis*, representeert de eerste revisie van de wetgeving die plaatsvond in 1432-1434. Hierop geënt zijn de constituties voor de vrouwelijke pendant, de *Constitutiones Monialium*, waarin zaken werden weggelaten die voor de vrouwen niet relevant waren en juist dingen toegevoegd die voor de broeders onnodig waren.

Het hoofdstuk over de collatie staat in het derde deel, dat het dagelijks leven behandelt. Tussen de mannelijke en de vrouwelijke variant zijn geen fundamentele verschillen; in beide versies wordt de avonddronk met schriftlezing op vastendagen be-

17 Hierbij moet wel aangetekend worden dat deze verschuiving in de praktijk mogelijk minder groot was dan uit de overgeleverde teksten blijkt.

18 De collatiepraktijk bij de tertiariissen is het lastigst in beeld te krijgen omdat het onderzoek naar deze tak nog volop aan de gang is. In hoofdstuk 7 kom ik hier nog op terug en zal ik laten zien dat ook in gemeenschappen van de derde orde de collatie een bijzondere plaats kon innemen.

19 Voor de constituties van de mannen- en vrouwenkloosters van Windesheim, zie Van Dijk 1986. Van Dijk bestudeert primair de constituties van de vrouwenkloosters en geeft een kritische editie van de tekst. Daarnaast vergelijkt hij ze met de constituties van de mannenkloosters, die hij uitvoerig citeert.

20 Van Dijk 1986, dl. 1, p. 13-34, 42-49 en 88-93.

doeld. In de *Constitutiones Monialium* staat de procedure rond de tafelzegen wat uitgebreider weergegeven en is de wijze van staan en zitten nauwkeurig omschreven. De korte lezing en het gebed aan het begin van de bijeenkomst, de collatie en de dankzegging worden besproken en er is een algemene bepaling over het drinken opgenomen.²¹ Tijdens de avonddronk was één van de zusters, de *lectrix*, belast met de taak om een gedeelte te lezen. Wat zij precies moest voorlezen, komt niet naar voren. Wel blijkt uit de hoofdstukken die handelen over bepaalde overtredingen en die overigens niet voorkomen in de mannelijke variant, dat de zusters een boek hadden dat voor de collatie werd gebruikt. Het was een licht vergrijs als een zuster dat vergat mee te nemen; voor straf moest zij een of meer psalmen zingen.²²

Hoewel de collatie in de zin van gesprek of stichtelijke toespraak niet voorkomt in de constituties, wil dat nog niet zeggen dat deze vorm niet beoefend werd in Windesheimse kloosters. Zo blijkt uit de volkstalige statuten uit het Windesheimse regulierenklooster Eemstein dat op feestdagen collaties werden gehouden voor donaten en lekenbroeders:

Des heylighen daghes so sullen onse donaten ende leke broederen comen ter collacie diemen des heylighen daghes doet. Si sullen hem wackerlic ende vlitich pinen te hebben inder collacie ende nauwe merken ende naerstich toe horen dat men hem daer leert. Ende si mochten wael wat te voren rusten ende oec wat goets te voren dencken, op dat si hem te bet ende te devotelicker inder collacien mochten hebben. Ende als die collacie ghedaen is, so sullen si inder kerken gaen ende spreken daer haer 'Pater noster'. Si moghen dan wael een tijt inder kerken blijven, ofgaen in haer cellen, overdenckende wat hem is gheleert inder collacien ende of dair yet gheseecht is dat hem dienen mach tot meerre oetmoedicheyt, tot ghehoersamheyden, tot vreedsamheyte, tot zonden ende die ghebren te bekennen, te verwinnen ende te bescreyden, of oec totten doechden te bekennen ende te vercrighen. Si moghen oec overdencken of si yet ghehoert hebben dat hem vorderen mach ende helpen tot goeden ghedachten, tot stichtighen woerden, tot gheesteliker oefeninghe, tot enen voertgaende stichtelike leven. Ende daer si vinden dat hem meest dienen mach, dat sullen si pinen tonthouden ende somwijl inder wercke te overdencken.²³

Deze 'leeken ghewoenten' vormen geen normatieve tekst zoals de *Constitutiones Capituli Windeshemensis*, maar waren, gezien de overname ervan in het befaamde Rooklooster bij Brussel, zeker niet onbetekenend.²⁴ Ook Eemstein was een gezaghebbende instelling: de eerste Windesheimse koorheren werden hierheen gezonden om onderwezen te worden in de kloosterlijke gebruiken. De tekst uit Eemstein biedt een verkorting van de Windesheimse constituties, toegesneden op de behoeften van de mannen die wel deel uitmaakten van de religieuze gemeenschap, maar niet de kloostergeloften hadden afgelegd en voornamelijk werden ingezet voor huishoudelijke taken.²⁵ Van hen werd

21 Voor de interpretatie en de bronnen van dit hoofdstuk, zie Van Dijk 1986, dl. 1, p. 470-474.

22 De bewuste passage staat in hoofdstuk 7 van het derde deel en luidt als volgt: 'Si liber, in quo legendum est, in collacione vel in capitulo vel in ecclesia cuiusquam neglectu defuerit. (...) Pro hiis culpis unus psalmus vel plures secundum quantitatem excessuum, prout videbitur tenenti capitulum, iniungatur.' Van Dijk 1986, dl. 2, p. 794-795.

23 Kock 2002, p. 40-41. Kock geeft op p. 34-52 een editie van de gehele tekst, die afkomstig is uit hs. Wenen, ÖNB Cod. 12868 en dateert van de eerste helft van de vijftiende eeuw.

24 Zie Kock 2002, p. 19-33 voor verder informatie over de (context van de) 'leeken ghewoenten'.

25 Voor een definiëring van de verschillende categorieën van kloosterbewoners, zie Van Dijk 1986, dl. 1, p. 70-73.

dus verlangd dat zij ter collatie kwamen. Zij hoefden geen actieve inbreng te hebben, al werd wel van hen verwacht dat zij oplettend luisterden naar de dingen die werden geleerd. Om het onderricht beter te laten beklijven, kregen zij de raad om van tevoren even te gaan rusten. De overdenking achteraf van het gehoorde lijkt niet in groepsverband plaatsgevonden te hebben, maar individueel. Of tijdens de bijeenkomst ook een tekst werd gelezen of alleen een stichtelijke toespraak werd gehouden, geeft het gedeelte uit de ‘leeken ghewoenten’ niet prijs.

Uit de kring van Windesheimse vrouwenkloosters zijn eveneens getuigen dat de collatie als stichtelijk gesprek of toespraak voorkwam.²⁶ Het zusterboek van Diepenveen verwijst naar de collaties die hun rector Johannes Brinckerinck (ca. 1359-1419) voor hen hield. Dat dit geen statische toespraken waren, blijkt uit zijn gewoonte om eerst de zusters een vraag te stellen en vervolgens in te haken op het antwoord dat zij gaven. Toch had de rector overduidelijk de leiding en was het niet de bedoeling dat de zusters zich actief in de discussie mengden. De collaties werden gewoonlijk ’s middags op feestdagen en waarschijnlijk ook op zondagen gehouden, maar hoe vaak is niet duidelijk. Voor zijn vurige toespraken nam Brinckerinck vaak een Bijbeltekst als uitgangspunt, waarschijnlijk om aan te sluiten bij de liturgie van de dag. Met zijn uitleg van de Schrift wilde hij de zusters tot groter deugd aansporen. Zijzelf droegen daaraan bij door ijverig de genoemde punten te noteren en deze later uit te werken om te overdenken. Na de dood van Brinckerinck bleven er collaties gehouden worden, maar het zusterboek geeft geen namen meer. Blijkbaar kon niemand in zijn schaduw staan.

Dat in Diepenveen de collatie als vermanende toespraak voorkwam, zegt weinig over de verbreiding van deze gewoonte in andere Windesheimse vrouwenkloosters. Er zijn wel enkele vermeldingen van dergelijke toespraken in andere vrouwenkloosters, maar die hebben steeds een incidenteel karakter. De bijzondere situatie in Diepenveen kan verklaard worden doordat het klooster aanvankelijk fungeerde als dependance van het Meester-Geertshuis te Deventer. Bij de zusters van het gemene leven maakte de collatiepraktijk in ieder geval wel een belangrijk onderdeel uit van het devote programma. Volgens Wybren Scheepsma sluit de vermanende toespraak bovendien meer aan bij de semi-religieuze levenswijze, zoals valt af te lezen aan de handschriftelijke overlevering: de meeste handschriften die in verband te brengen zijn met de collatiepraktijk, zijn afkomstig van de broeders en zusters van het gemene leven.

Broeders en zusters van het gemene leven

Om zicht te krijgen op de collatiepraktijk bij de broeders van het gemene leven, ligt het voor de hand om de door Dirc van Herxen opgestelde Zwolse *consuetudines*, de invloed-

²⁶ Zie Scheepsma 1997; m.n. p. 70-74 verschaft informatie over de collatie bij de Windesheimse koorvrouwen. Ook Anne Bollmann besteedt hier aandacht aan in haar onderzoek naar volkstalige zusterboeken uit devote kring. Volgens haar omvat de collatie het gehele proces van mondelinge gedachteswisseling tot schriftelijke fixatie en gebruik als (voor)leestekst in de religieuze gemeenschap. Veel van de leergesprekken hebben een neerslag gekregen in de Diepenveense viten. Naast het exemplaar is de collatie het teksttype dat het vaakst ter aanvulling van de viten wordt gebruikt. (Bollmann 2004, p. 541-546.)

rijkste leefregel uit de broederbeweging, als uitgangspunt te nemen. Het gedeelte dat is gewijd aan de collatie staat in het eerste deel, waarin de gemeenschappelijke activiteiten en privé-oefeningen worden gereglementeerd. Het luidt als volgt:

De collatione

Quia per collationem mutuam, ubi de aliqua materia Sacre Scripture fit caritativum colloquium, non solum instruimur ad scientiam, sed etiam accendimur ad fervorem, et precipue nutritur ex hoc caritas fraterna. Dixit enim beatus Anthonius, optimum esse, si se fratres mutuis consolentur sermonibus. Idcirco consuemus festivis diebus post prandium per horam convenire et colloqui de aliqua materia edificatoria, occasionem loquendi sumentes ex aliquo passu Scripture, qui legetur nobis per aliquem, qui fuerit deputatus custos collationis. Qui etiam sollicitus sit ammonere fratres, ut de materia proposita uniformiter loquantur, non adducentes vana vel extranea. Nec fiant inter nos disputationes vel argumentationes infructuose, sed unusquisque cum modestia proponat quid [quod] pro materia deseruit [deservit]. Solemus etiam Dominicis diebus et in precipuis solennitatibus de sero post cenam convenire, et lecto completorio, colloqui consequenter de materia post prandium proposita. Illis etiam Dominicis diebus conferemus de scoliaribus vel etiam aliis hominibus bone voluntatis, qui veniunt ad nos causa instructionis, ut illos agnoscamus, et circa eos, qui bone spei videntur, diligentiores existamus.²⁷

[Over de collatie

Omdat wij tijdens de wederzijdse collatie, waar over een onderwerp uit de geestelijke literatuur een van naastenliefde vervuld gesprek gehouden wordt, worden onderwezen tot kennis, maar ook aangespoord tot vurigheid, wordt ook bij uitstek hierdoor de broederlijke liefde gevoed. Want de gelukzalige Antonius heeft gezegd dat het het beste is als de broeders elkaar wederzijds bemoeiden in gesprekken. Daarom zijn wij gewoon op feestdagen na de middagmaaltijd gedurende een uur samen te komen en te spreken over een opbouwende stof, waarbij we de aanleiding om te spreken vinden in een passage uit de geestelijke literatuur, die ons zal worden gelezen door iemand die aangesteld is als leider van de collatie. Die moet ook aandachtig zijn om de broeders te vermanen, opdat zij eenvormig spreken over de voorgestelde stof, zonder er ijdele of vreemde zaken bij te slepen. En ook zullen er bij ons geen nutteloze uiteenzettingen of discussies gehouden worden, maar ieder zal met bescheidenheid spreken over wat dient als stof. Ook zijn wij gewoon op zondagen en belangrijke feestdagen 's avonds na het avondmaal samen te komen en nadat de complete gelezen zijn, verder te spreken over de na de middagmaaltijd voorgestelde stof. Op die zondagen zullen wij ook overleggen over de scholieren en ook andere mensen van goede wil die naar ons toe gekomen zijn voor onderricht, opdat wij hen leren kennen en wij voor hen, die van goede hoop lijken te zijn, des te gewetensvoller zullen zijn.]

Behalve de *collatio mutua* komt ook de *admonitio* ter sprake, die bestemd is voor scholieren en mensen van goede wil die graag door de broeders onderwezen willen worden. Hier gaat het volgende gedeelte van de *consuetudines* direct op door:

27 Schoengen 1908, p. 246-247.

De ammonitione

Festivis diebus, postquam divina officia in ecclesia fuerint de vespera expleta, de bona consuetudine consueverunt ad domum nostram venire scolares at alii boni viri, causa spiritualis instructionis, quibus legetur in teutonico aliquis passus Sacre Scripture de materia plana, que ad emendationem vite eos poterit provocare, videlicet de viciis, de virtutibus, de contemptu mundi, de timore Dei et similibus. Quo facto, studebit unusquisque, secundum datam sibi gratiam aliquos eorum alloquendo, ad idipsum verbis edificatoriis eos commonere, non quidem per modum predicationis, sed simplicis exhortationis. Et hoc quidem faciemus ferventer et efficaciter, attendentes, quod non est Deo gratius sacrificium, quam zelus animarum. In quo opere non studebimus ornatis locutionibus vel magistralibus allegationibus, que pascant tantummodo aures audientium, sed magis motivis et compunctivis verbis, ubique corda et voluntates nostras et aliorum studeamus tangere et commonere. Quia vero privata et familiaris allocutio unumquemque plus movet, bonum est, nunc unum, nunc alium in privato alloqui, et secundum statum et exigentiam cujusque ad meliora provocare. Et si qui a nobis consilium postulaverint, possumus eis humiliter et mature, quod bonum videtur, suggerere; in arduis tamen casibus consulendum et in confessionalibus ad eum, qui preest domui nostre, eos dirigere. Quando vero ad cameras nostras locuturi nobiscum veniunt, non debemus eos diucius et longius ultra dimidiam horam apud nos tenere, nec de inutilibus aut rumoribus seculi cum eis colloquium habere, sed magis de his, que pro salute animarum [animarum] suarum eis necessaria videntur, efficaciter eos instruere, precipue exhortantes, ut in revelandis temptationibus et passionibus suis sint aperti et ad acquiescendum sanis consiliis prompti et voluntarii.²⁸

[Over de admonitio

Op feestdagen plegen naar goede gewoonte, nadat de erediensten in de kerk 's middags afgesloten zijn, scholieren en andere goede mensen naar ons huis te komen voor religieus onderricht, aan wie in de volkstaal een gedeelte uit de geestelijke literatuur zal worden voorgelezen, eenvoudig van onderwerp, dat hen zal kunnen aansporen tot betering van hun leven, namelijk over zonden, deugden, wereldverzaking, ontzag voor God en dergelijke. Nadat dit gebeurd is, zal ieder naar de hem geschonken genade enige van hen bemoedigend toesprekend, zich erop toeleggen hen hiertoe aan te sporen met opbouwende woorden, zeker niet in de vorm van een preek, maar van een eenvoudige aansporing. En dit zullen wij vurig en doeltreffend doen, bedenkend dat God geen offer aangenamer is dan ijver voor de zielen. Tijdens deze bezigheid zullen wij ons niet inspinnen voor fraaie zegswijzen of geleerde citaten die slechts de oren van de toehoorders strelen, maar veeleer voor bewogen en berouwvolle woorden, en laten wij er steeds naar streven om onze harten en verlangens en die van anderen te raken en vermanen. Omdat echter een persoonlijke en vertrouwelijke bemoediging meer op ieder afzonderlijk inwerkt, is het goed om dan de een en dan de ander persoonlijk aan te spreken en naar ieders gesteldheid en behoefte op te wekken tot betere dingen. En als iemand van ons een advies verlangt, kunnen wij hun nederig en bezadigd voorleggen wat goed lijkt, en bij het adviseren in moeilijke kwesties en zaken die gebiecht behoren te worden hen sturen naar degene die aan het hoofd van ons huis staat. Wanneer zij echter naar onze kamers komen om met ons te spreken, moeten wij hen niet te lang en meer dan een half uur bij ons houden, noch met hen spreken over nutteloze zaken of de praatjes uit de wereld, maar hen veeleer krachtig onderrichten in die zaken die noodzakelijk voor het behoud van hun zielen lijken te zijn, terwijl wij [hen] in het bijzonder ertoe aansporen dat ze openhartig zijn in het openbaren van hun verzoekingen en hartstochten en prompt en bereidwillig om in te stemmen met gezonde raadgevingen.]

Het valt op dat diverse passages woordelijk overeenstemmen met de bepalingen die staan opgenomen in de eerder vermelde overeenkomst met de stadspastoor uit 1418.²⁹ Dirc van Herxen hechtte er overduidelijk belang aan om de *admonitio* vorm te geven volgens de gemaakte afspraken. De *consuetudines* werken het verloop van de bijeenkomsten wel gedetailleerder uit, zoals blijkt uit de instructies die de broeders krijgen over het meenemen van bezoekers naar hun eigen kamer. Over het publiek geven zowel het document uit 1418 als de *consuetudines* summier informatie: alleen ‘*scolares et alii boni viri*’ worden genoemd. Toen de Utrechtse bisschop David van Bourgondië in 1464 de privileges van het Gregoriushuis bevestigde, noemde hij een veel gemêleerder gezelschap: *clerici, scholieren, kostgangers, familiares, bedienden, gasten, bezoekers en zusters*.³⁰

In hoeverre de gewoonte van de Zwolse broeders om ook mensen van buiten het broederhuis te onderwijzen elders navolging kreeg, is voornamelijk onduidelijk. In 1439 ontving het broederhuis in Doesburg toestemming om op zondag na de vespers voor mannelijke toehoorders, waaronder scholieren van de stadsschool, collaties te verzorgen.³¹ Verder is bekend dat het broederhuis in Gouda een bijzondere invulling gaf aan de collatie.³² Het lijkt erop dat zij een bredere doelgroep dan in Zwolle op het oog hadden: zij hielden stichtelijke bijeenkomsten voor het gewone volk, ‘*pro communi populo*’. Deze specifiek Goudse gewoonte was door de stichter van de broedergemeenschap als verplichting opgelegd aan de reguliere kanunniken uit Stein, aan wie hij het huis in 1425 overdroeg. Toen in 1445 de broeders van het gemene leven uit Delft hun intrek namen in het huis, bleven zij deze traditie handhaven. De collatie was zo beeldbepalend voor het Goudse huis dat het de naam Collatiehuis meekreeg en de broeders als collatiebroeders werden betiteld. Uit de inventarissen van het Collatiehuis die zijn bewaard, weten we dat men in het bezit was van negentien zitkussens, die bestemd moeten zijn geweest voor de bezoekers van de collatie.³³

Naast normatieve teksten als *consuetudines* geven ook levensbeschrijvingen van devote mannen uit de kring van de Moderne Devotie informatie prijs over de manier waarop de collatie bij de broeders van het gemene leven gestalte kreeg.³⁴ Uit het Meester-

29 Zie de bepalingen over het tijdstip (*‘temporibus quibus non fiunt divina officia in ecclesia’* / *‘postquam officia in ecclesia fuerint de vespera expleta’*), publiek (*‘scolares vel alii boni viri’* / *‘scolares et alii boni viri’*), over de inhoud van de voorgelezen teksten en de gesprekken (*‘ex libro Sacrae Scripturae aliquem passum praelegere, aut cum ipsis colloquium de materia spirituali, quae sanam et planam doctrinam sapiat, habere valeant, dummodo non fiat per modum praedicationis sed simplicis exhortationis’* / *‘quibus legetur in teutonico aliquis passus Sacrae Scripturae de materia plana (...) ad id ipsum verbis edificatoriis eos commonere, non quidem per modum praedicationis, sed simplicis exhortationis’*). (Het eerste citaat is steeds uit de overeenkomst met de stadspastoor en het tweede uit de *consuetudines*; zie Schoengen 1908, p. 427 en 247.)

30 Schoengen 1908, p. 436-437.

31 *Monasticon Fratrum* 2004, p. 183.

32 Zie hiervoor Lem 1991, p. 133-135.

33 Liefinck 1958-1959, p. 158. In hoofdstuk 7 kom ik nog op het Goudse Collatiehuis terug: mogelijk heeft handschrift Brussel, KB 19549 een link met dit broederhuis.

34 In het kader van dit onderzoek kunnen deze levensbeschrijvingen niet allemaal systematisch onderzocht worden. De bijlage met een overzicht van ons nu bekende Latijnse en Middelnederlandse levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie die Scheepsma 1996, p. 231-238 geeft, kan voor een inventarisatie als uitgangspunt dienen.

Geertshuis is een handschrift overgeleverd met een aantal viten van devote mannen uit Deventer waarin de collatie regelmatig ter sprake komt.³⁵ De twaalf ‘apostelen’ die een plaats kregen in deze bundel voor de Deventer zusters waren behalve Geert Grote en Florens Radewijns drie rectoren van het Meester-Geertshuis en voor de rest broeders uit het Heer-Florenshuis. Over Geert Grote wordt opgemerkt dat hij tijdens de maaltijd collatie hield. De zaken die hij aansneed (de vier uitersten of laatste dingen), bleven bij de verdere uitbouw en regulering van de collatiepraktijk belangrijke thema’s.³⁶

Ende vake plach hij over maeltijt sine clacie te maken van dien dingen, die na deser tijt gheschien sul-
len, als van der blijshchap des hemelschen vaderlants, van den pynen der hellen, van den ordel ende
van der uren des doets, alsoe dat hij dicwijle ende die mit hem ten eten seeten alsoe vermaket worden
mitter graciën des Heiligen Geests uytten Woerde Godes, dat sij niet veel en achten op die uytwendi-
ge spysse, soedat in hem vervollet waert, dat onse lieve Here secht ynt heilige ewangelio: “Die men-
sche en levet niet allene bij den brode, mer bij elken woerde, datter giet uytten monde Godes”.³⁷

Uit de vite van Florens Radewijns blijkt het intieme karakter van de bijeenkomst. De broeders kwamen samen in de kamer van de rector, waar ze zittend op de grond elkaar aanspoorden tot ‘een stervend leven’:

Als sij onderlinge toe samen colazie hadden in hoers paters camer, soe plegen die weerdige manne
neder te sitten op die eerde, alsoftet kynder hadden geweest. Ende dan weeren sij soe rechte mynlic
ondereen ende toehardende die ene den anderen tot een stervende leven. Och, die die devote cal-
linge hadde moghen hoeren ende hoer eerbaer zeden gemarket, hem solde geducht hebben, dat hij
ny alsulke menschen gesien en had: soe devoet ende vuerich weeren sij in der mynnen Godes.³⁸

Ook in de levensbeschrijving van Hendrik Bruin, een broeder uit het Heer-Florenshuis, komt de collatie voor. Het blijkt hier te gaan om een bijeenkomst waarbij buitenstaanders, inwoners van de stad, kwamen luisteren. Ook Hendrik voerde het woord en wel met zo’n vurigheid dat hij alles om zich heen vergat:

Dese heilige man had daer alte grote mynne toe dat hij sinen evenen menschen wat guedes mochte
leeren. Wanneer hij colacie dede, soe stont hij ende sprack mit soe groter vuericheit, dat hij niet
en marcte, wat bij hem geschiede. Alst dan geveel, dat men “Ave Maria” lude onder sine colacie ende
alman op sine knyen veel, dat en marcte hij niet; mer hij bleef al staen ende uytsprack mit groter
vuericheit dat Woert Godes. Doe was daer een guet man, geheiten Cornelijns; dese plach bij hem bli-
ven te staen, opdat die heilige man hem niet schamen en solde, als hij tot hem selven queme.³⁹

Over Arnold van Schoonhoven, die naar Deventer was gekomen om onderwijs te volgen en onder de hoede van de broeders van het gemene leven stond, wordt gezegd dat hij een lichtende kaars was onder de scholieren en hen opwekte tot een godvruchtig leven:

35 Scheepsma 1996, p. 224-225 geeft een korte bespreking van dit handschrift (Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek van Friesland 686 Hs.).

36 Zie Van Beek 2007b, dat zich voornamelijk richt op de plaats die de vier uitersten innemen in het *Eerste Collatieboek*.

37 Brinkerink 1901, p. 419.

38 Brinkerink 1902, p. 17.

39 Brinkerink 1902, p. 342.

Hij was oec seer vlitich die jonge clericke daertoe te trecken ende te harden, dat sij toe colaciën sol-den gaen tot Here-Florenshuys. Ende vele van dese claricken, die sine leer volgden, oftrecten hem van der werlt ende van alre ydelheit, ende gengen te cloester ende worden devote manne.⁴⁰

In de viten van Johannes Brinckerinck en Peter van Amsterdam, beiden rector van het Meester-Geertshuis, wordt hun betrokkenheid op het geestelijk welzijn van de zusters van het gemene leven onderstreept, die zich onder andere uitte in het houden van collaties.⁴¹ Johannes Brinckerinck, die zojuist ook al ter sprake kwam vanwege zijn collaties in Diepenveen, leidde dergelijke bijeenkomsten ook voor de vrouwen in het Meester-Geertshuis, waarvan hij in 1392 rector werd.⁴² Ook hier vonden ze doorgaans op zon- en feestdagen plaats, zowel na de middag- als na de avondmaaltijd. Niet alleen de zusters van Diepenveen, maar ook die van het Meester-Geertshuis hebben een aantal van zijn toespraken opgeschreven. Ongeveer honderd jaar later werden er overigens nog steeds collaties gehouden in het Meester-Geertshuis door Claus van Euskerken († 1520), een broeder uit het Heer-Florenshuis die als rector behalve het Meester-Geertshuis ook het Buiskenshuis onder zijn hoede had.⁴³ Uit elk van beide zusterhuizen is een handschrift overgeleverd dat nog tijdens zijn leven vervaardigd is en waarin collaties op schrift zijn gesteld die hij hier heeft gehouden.

Ook uit Zwolle zijn gegevens bewaard over de collatiepraktijk in de zusterhuizen.⁴⁴ In 1464 stond bisschop David van Bourgondië het Wytenhuis, het Kadenetershuis en het huis-ter Maat toe dat de eigen biechtvader vermaningen en collaties ('monitiones et collationes') voor de vrouwen hield. Voorwaarde was wel dat minstens twee of drie zusters de mis in de parochiekerk bleven bezoeken. In 1486 vonden onderhandelingen plaats met het Kapittel van Deventer over uitbreiding van de bevoegdheden van de biechtvader. In een nieuwe overeenkomst werd vastgelegd dat in het Wytenhuis, het Kadenetershuis en het Kinderhuis de mis mocht worden opgedragen en dat de rector zelf de collaties verzorgde. De zusters hoefden dan geen godsdienst oefeningen meer in de parochiekerk bij te wonen. Met het huis-ter Maat, dat inmiddels de regel van Augustinus had aangenomen, werd een afzonderlijke overeenkomst gesloten. Hier mochten in de eigen kapel op zon- en feestdagen 'collationes et exhortationes' gehouden worden, zoals dat ook in de kloosters Bethlehem, Agnietenberg en Diepenveen gebruikelijk was. Overigens vonden de collaties al ruim voor de genoemde jaren plaats in de vrouwengemeenschappen. Van Gerardus Vollenhoe, die jarenlang biechtvader was in het Kadenetershuis en in 1458 stierf, is bekend dat hij hier ook collaties gaf. Hendrik van Alkmaar, overleden in 1478, had deze taak in het huis-ter Maat. Voor zover we weten, hebben de collaties in de Zwolse zusterhuizen geen schriftelijke sporen nagelaten.⁴⁵

40 Brinkerink 1903, p. 33.

41 Brinkerink 1902, p. 34-35 en 262-264 en 266. Uit het zusterboek van Emmerich weten we overigens dat niet altijd de geestelijk leidsman van de zusters de collatie hield, maar soms ook de mater van het huis; zie Van Engen 2008b, p. 286.

42 Zie voor een overzicht van zijn collatieactiviteit Mertens 1996b.

43 Mertens t.p.

44 Zie Van Luijk 2004, p. 96 en 152-153 en 200.

45 Van Luijk 2004, p. 379-383 geeft een overzicht van bewaard gebleven handschriften uit deze gemeenschappen.

TEKSTEN UIT DE COLLATIEPRAKTIJK

In zijn al eerder aangehaalde overzichtsartikel wijdt Thom Mertens speciale aandacht aan de overgeleverde teksten waarin mondelinge collaties schriftelijk zijn vastgelegd.⁴⁶ Een kleine groep teksten krijgt in de handschriften daadwerkelijk het predikaat ‘collatie’ mee, maar meestal zijn elementen uit de collaties terechtgekomen in genres zoals biografieën en dicta-verzamelingen. De dialoogvorm is in de overgeleverde teksten niet terug te vinden; mogelijk zijn de op schrift gestelde collaties nooit een samenspraak geweest of is de dialoogvorm weggevallen bij de schriftelijke neerslag.

Onder de overgeleverde preken uit de kring van de Moderne Devotie zijn enkele exemplaren die als collatie worden betiteld. Deze teksten vertonen onderling opmerkelijke overeenkomsten: de auteurs (Claus van Euskerken, Jasper van Marburch en Bernt van Dinslaken) komen alledrie uit het Rijnland, de titels vertonen interessante parallellen en de teksten hebben een vrij late datering. Uit de titels (‘goede’, ‘suverlike’ of ‘merclike’ punten verzameld uit de collaties van de betreffende persoon) blijkt het selectief compilerende karakter van de teksten. Vaak zijn ze overgeleverd als samenhangend corpus, gepresenteerd vanuit het perspectief van de zusters, die op eigen initiatief verslag legden van de woorden van de rector. Van volkstalige collaties bestemd voor lekenbroeders zijn geen schriftelijke sporen bekend. Vaak waren zij eenvoudige handwerkslieden die een lager opleidingsniveau hadden dan de zusters.

Als de zusters collaties op schrift stelden, brachten zij de door de rector uitgesproken woorden vaak terug tot pragmatisch-moralistische inzichten. Eerst maakten zij beknopte notities, die ze later met behulp van hun herinnering uitwerkten. De uitwerking diende vervolgens als meditatiestof voor individuele zusters en in latere instantie ook voor de gemeenschap waarvan zij deel uitmaakten. Vaak bleef de overlevering beperkt tot het eigen huis, zoals blijkt uit de twee handschriften met collaties van Claus van Euskerken uit het Meester-Geertshuis en het Buiskenshuis.⁴⁷ Het exemplaar uit het Meester-Geertshuis bevat meer dan driehonderd punten, waarin enigszins een thematische ordening is aangebracht. In het handschrift uit het Buiskenshuis staan negentien min of meer afgeronde eenheden met een opschrift waarin vermeld wordt voor welke zon- of feestdag de collatie is bestemd en welke thema’s worden aangevoerd. De collaties zijn zo veel mogelijk naar het kerkelijk jaar geordend; de inhoudsopgave voorin volgt de loop hiervan volledig. Doorgaans hebben de collaties als uitgangspunt een tekst uit de liturgische lezing van de betreffende zon- of feestdag, waaraan een moralistische interpretatie wordt gekoppeld in een overzichtelijk in (sub)divisies opgebouwd betoog.

De collaties van Johannes Brinckerinck kennen een bredere overlevering, waarin de teksten bovendien voortdurend worden aangepast.⁴⁸ Naast handschriften met losse punten is er ook een aantal handschriften bewaard dat de collaties weergeeft in traktaatvorm, weliswaar in verschillende redacties. Kenmerkend voor alle collatiehand-

46 Mertens 1996a, p. 174-181.

47 Mertens t.p.

48 Zie hiervoor Mertens 1996b.

schriften van Brinckerinck is echter het ‘monastieke’ profiel: de teksten leiden hun publiek in in het kloosterlijke of semi-religieuze leven. Overigens waren niet alleen de zusters betrokken bij het op schrift stellen van de collaties; ook Brinckerincks opvolger Rudolf Dier van Muiden leverde een aandeel. Hij ordende en selecteerde de teksten en publiceerde deze op naam van zijn voorganger.⁴⁹ Vervolgens gingen ook andere redacteuren met de tekst aan de slag en pasten deze aan aan hun eigen situatie en doelgroep, wat een steeds complexer wordende overlevering tot gevolg had.

Bijzondere vermelding verdienen de *Jhesus Collacien of Lelienstock*, een speciaal voor de zusters van de derde orde gecomponeerde verzameling collaties waarin de vereniging met Christus en het overdenken van zijn lijden centraal staat.⁵⁰ In de inleiding wordt Jezus zelf aangekondigd als spreker: Hij laat één van de zusters weten dat Hij tijdens de vastentijd collaties voor hen komt houden. Als aandachtige leerling noteert zij vervolgens de woorden die haar goddelijke leraar spreekt en geeft ze door aan de gemeenschap. Ook de Heilige Geest treedt op als spreker en neemt evenals Jezus soms een symbolisch voorwerp mee om de gesproken woorden kracht bij te zetten. Jezus heeft bijvoorbeeld op de derde dag een witte roos bij zich, die staat voor de zuiverheid en de vreugde van de engelen. Hoe de *Jhesus Collacien* concreet werden ingezet in het programma van geestelijke vorming voor tertiariissen, weten we vooralsnog niet precies. Maar gezien de situering in de vastentijd is het geen vreemde gedachte dat de zusters tijdens deze periode van inkeer en bezinning bij elkaar kwamen en de tekst kregen voorgelezen.

Behalve teksten die een schriftelijke neerslag vormen van een mondelinge voordracht is er nog een heel ander type tekst bekend dat betrekking heeft op de collatiepraktijk: de speciaal voor de inleidende lezing van de collatie samengestelde tekstverzameling, het zogenoemde *collationale*.⁵¹ Voor de inleidende lezing kon natuurlijk een boek uit de huisbibliotheek dienst doen, maar er bestond ook behoefte aan specifiek op deze situatie toegesneden boeken. Het bekendste *collationale* is dat van Dirc van Herxen, op basis waarvan Thom Mertens de volgende definitie van het genre opstelt: ‘Was hier sehr deutlich herausgestellt werden muß, ist, daß ein *collationale* in seiner idealen Form aus einer Sammlung von Lesungen und einer Leseordnung besteht. Die Lesungen werden von der Leseordnung, der der liturgische Kalender zugrunde liegt, erschlossen.’⁵² In zijn ideale vorm wordt een collatieboek dus ontsloten door een leesleutel die de inhoud rangschikt naar de liturgische kalender.

Behalve het *collationale* van Dirc van Herxen moeten er nog veel meer *collationalia* hebben bestaan, maar vaak is het lastig om van een overgeleverd handschrift te bepalen of dit als zodanig werd gebruikt.⁵³ Een handschrift uit Deventer met een aantal korte tek-

49 Overigens is de precieze rol die Rudolf Dier van Muiden hierbij speelde problematisch. Zie hiervoor Mertens 1996b, p. 93-95 en Scheepsma 1997, p. 118.

50 Voor een editie van en inleiding op de *Jhesus Collacien*, zie Baaij 1962. Zie ook Corbellini 2005, m.n. p. 183-184 en Mertens 2008.

51 Mertens 1996a, p. 170-174 behandelt dit type tekst.

52 Mertens 1996a, p. 171.

53 In hoofdstuk 7 komt een aantal handschriften ter sprake dat mogelijk als *collationale* is gebruikt of anderszins met de collatiepraktijk kan worden verbonden.

sten voor kerkelijke feestdagen en heiligendagen en een inhoudsopgave die opgezet is naar de liturgische kalender zou als *collationale* gediend kunnen hebben.⁵⁴ Dat geldt ook voor het thematisch opgezette *rapiarium* met voorvallen en uitspraken die betrekking hebben op broeders uit het Heer-Florenshuis te Deventer.⁵⁵ Uit de *consuetudines* van het broederhuis te Emmerich, waar laatstgenoemd handschrift vandaan komt, blijkt dat de broeders zich moesten aanwennen tijdens de *collatio mutua* prijzenswaardige daden en uitspraken van vroegere broeders die bij het gespreksonderwerp pasten, ter sprake te brengen. Dit *rapiarium* kwam daarbij blijkbaar goed van pas. In ieder geval bezat ook het Heer-Florenshuis een collatieboek, dat helaas niet bewaard is gebleven.⁵⁶ Maar ook al kennen we de inhoud niet, we mogen veronderstellen dat dit handschrift niet heel veel verschilde van het *collationale* van Dirc van Herxen.

54 Het gaat om hs. Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek hs. I,43 (101 F 9).

55 Hs. Anholt, Fürstlich Salm-Salm'sche Bibliothek 45. Het *rapiarium* heeft als opschrift 'Hic aliqua sequuntur ex vitisfratrum nostrorum prout materie convenit collationum nostrarum meridianarum et serotinarum'. Zie Van Engen 1988a voor een uitvoerige bespreking.

56 Obbema 1996, p. 139 en 142.